

Марія Паньків (Харків)

Поляки в Російській імперії.
Огляд сучасної польської історіографії

Проблематика польсько-російських відносин у XVIII—XX ст. посідає вагоме місце в польській історіографії. Вона знайшла розкриття у різноплановій за тематикою і підходами літературі. Таке зацікавлення цілком зрозуміле з огляду на те, що після третього поділу Речі Посполитої 1795 р. Польська держава припинила існування, а землі, що входили до цієї могутньої в минулому європейської країни, були включені до складу трьох імперій — Пруссії, Австрії та Росії. До останньої відійшла найбільша частина території колишньої Речі Посполитої, яка включала землі, населені литовцями, білорусами, українцями і поляками. Впродовж наступного сторіччя польська історія була тісно переплетена з російською. Поляки стали не лише свідками, але й безпосередніми учасниками процесів, що відбувалися в «державі царів». Тому для польського історика вивчення історії Російської імперії насамперед означало дослідження спільної польсько-російської спадщини кінця XVIII—XX ст.¹

В даній статті ми зупинимося лише на одному з аспектів вищезазначеної проблематики, а саме на спробах сучасних польських істориків представити Російську імперію крізь призму долі поляків у царській Росії. В період між Першою і Другою світовими війнами автори досліджень відповідної тематики концентрували увагу переважно на національних повстаннях, конспірації і російських репресіях. У часи ПНР історична наука в Польщі була обмежена цензурою, нав'язаною східним сусідом. Центральними темами для неї була історія поляків у Королівстві Польському, їх боротьба з царатом, заслання до Сибіру і т. д.² Слід зазначити, що в той період було опубліковано низку праць, які зберігають своє наукове значення до сьогодні. Яскравим прикладом тогочасних досліджень є збірка «Долі поляків у XIX—XX ст.»³, видана на честь 80-річчя професора Стефана Кеневи́ча, доробок якого має надзвичайну вартість для польської історіографії. Необхідно згадати також працю Людвіга Базильова «Поляки в Петербурзі»⁴, автор якої підкреслював велику роль поляків у житті столиці Російської імперії.

Політичні зміни в Східній Європі на зламі 80–90-х рр. XX ст. спричинилися до активізації досліджень зазначеної вище тематики в Польщі. Від 1989 р. з'явилася значна кількість наукової літератури, присвяченої різним аспектам спільної польсько-російської історії XIX—XX ст. Вона істотно збагатила попередній доробок із цієї проблематики, сформулювавши нові цікаві питання та розставивши нові акценти. Дослідники почали більше уваги присвячувати спробам зрозуміти політику царської адміністрації щодо поляків; крім висвітлення різних форм опору польського суспільства

вони намагаються показати також спроби його адаптації до нових умов життя, продиктованих Російською імперією.

Із усього комплексу праць, які торкаються становища польського населення в Російській імперії, доцільно виділити три основні тематичні групи: 1) публікації, присвячені становищу поляків у Королівстві Польському; 2) дослідження долі польського населення на «кресах»; 3) розвідки, в яких ідеться про заслання у Сибір і долю польських засланців. Але цей поділ досить умовний, оскільки в кожній з цих груп можна виокремити ще декілька дрібніших, враховуючи різницю в підходах, методах і оцінках, продемонстрованих їхніми авторами. Далі ми спробуємо розглянути ці праці в зазначеній вище послідовності.

Політика Росії щодо польських справ після поділів Польщі являє собою широке дослідницьке поле для істориків. У синтезах історія Польщі тих часів часто подається як період негероїчний, позначений передусім репресіями, з одного боку, й травматичною покорюю — з іншого. Офіційний Петербург і місцева адміністрація шукали ефективні методи об'єднання «Краю Привіслянського» і «Краю Західного» з іншими губерніями імперії. Одночасно формувалася і розвивалася нова польська еліта.

Історії карної практики і системи ув'язнення в Королівстві Польському від 1815 до 1914 рр. присвячена праця Елжбети Качиньської⁵. Авторка вказує на дві суперечливі тенденції в політиці Російської імперії щодо поляків на території Королівства: намагання здійснити повну уніфікацію Королівства з Імперією і водночас посилення репресій та застосування суворіших покарань до поляків, віддавання цивільного населення під юрисдикцію військових і військово-польових судів. Дослідниця робить висновок, що Імперія для польських земель несла не тільки національні утиски, але й цивілізаційний регрес⁶.

На початку 1990-х рр. почали з'являтися праці, які містили відмінні від попередніх погляди на історію поляків в Імперії, розглядаючи її крізь призму не переслідувань, покарань і страждань, а колаборації крайової еліти. Ці дослідження мають полемічний характер. Однією з перших таких праць стало дослідження Анджея Шварца⁷, присвячене угодовцям із числа мешканців Королівства Польського після січневого повстання 1863—1864 рр. За угодовців автор визнає осіб, які прагнули до конкретного порозуміння з російським урядом, а також тих, хто пропагував польсько-російське зближення в сферах економіки і культури. Дослідник полемізує з усталеною в попередній історіографічній традиції тезою, згідно з якою угодовцями були тільки представники реакційних суспільних груп — поміщики і буржуазія. Шварц акцентує увагу на поступовій зміні соціального складу прибічників угоди. Він вказує, що з часом серед угодовців ставало дедалі більше представників інтелігенції⁸.

Не можна обминути увагою праці іншого дослідника — Анджея Хвальби, який розглянув проблему «Поляки на службі Московії» в період 1864—1915 рр.⁹ Автор доходить цікавих висновків, які викликають дискусії серед істориків і вказують на необхідність глибшого вивчення цієї проблематики. До таких тез належить твердження, що русифікація апарату управління в Королівстві Польському була далеко не повною, а межі між «народом» і «загарбником» не завжди виразними¹⁰. Однак, висуваючи таку тезу, дослідник не заперечує, що польські службовці

залишалися переважно на нижчих посадах і їх ефективно усували від участі в прийнятті визначальних адміністративних рішень.

Не менш цікавою є теза автора про те, що політика, яку проводила Російська імперія на загарбаних землях, відповідала духові епохи, бо скрізь по Європі імперські цілі були подібні, але засоби, можливості і результати залишалися різними¹¹. Таке твердження виразно суперечить настановам попереднього етапу польської історіографії, коли підкреслювалася винятковість російської системи переслідувань, скерованих проти польського народу. На підтримку своєї тези автор наводить приклади дискримінації українців у доступі до управління в Східній Галичині, ірландців у британській Ірландії, а також згадує про деполонізаційну політику німецької адміністрації як приклад послідовності та результативності. А. Хвальба доходить також висновку, що в литовських губерніях, на відміну від українських, дійшло до часткової реполонізації¹².

Розглядаючи причини непослідовності та неефективності деполонізації, автор робить наголос на прагматичних мотивах: центральна влада не мала достатніх бюрократичних резервів і не могла відмовитися від використання фахових польських кадрів на службі, а проте мала страх перед нелояльністю польських чиновників. А. Хвальба доходить висновку: всупереч існуючій точці зору, кількість поляків, що працювали в адміністрації, судових органах і поліції держави-загарбника, була надивовижу великою. Російські чиновники обіймали керівні посади в апараті управління, але на нижчих посадах поляки зберегли перевагу.

Аналізуючи висновки А. Хвальби, інший дослідник, Анджей Новак, робить акцент на тому, що автор «Поляків на службі Московії» не використав практично жодного архіву, спираючись на аналіз окремих статей з декількох журналів, виключно польських збірок джерел, обраних мемуарів і праць. Саме це призвело, як відзначає Новак, до того, що Хвальба з легкістю виступив у ролі суворого рецензента і полеміста щодо попередників, навіть таких знаних творців героїчного візерунка історії XIX ст., як Стефан Кеневич. Це ще раз доводить необхідність глибшого розгляду поставлених Хвальбою проблем.

Слід згадати також дослідження образу «зради» і «зрадника нації» в свідомості поляків у 1861–1914 рр., проведене Магдаленою Мічиньською¹³. Авторка розглянула ставлення різних авторів до теми «відступництва», фактичних мотивацій «зрадників» і обставин їхніх злочинів. Аналізуючи різні інтерпретації проблеми, дослідниця доходить висновку, що поняття зради було еластичним, не мало чітких меж. В умовах, коли польська нація опинилася в складі трьох загарбницьких держав, предметом зради стала національна спільнота в її етнічних кордонах, а зрадником була людина, свідомо тієї спільноти. Відступництво вбачалось майже в усіх сферах життя і приписувалось тим групам, які не ідентифікували себе з цією нацією¹⁴.

Монографія іншого історика, Станіслава Веха, присвячена образіві суспільства Королівства Польського з точки зору царської політичної поліції у 1866–1896 рр.¹⁵ Автор використав матеріали з архівів у Москві і Петербурзі. Це дозволило йому отримати багато цінної інформації щодо поведінки і позицій польського суспільства часів перебування в імперії, а також виявити, як сама російська влада оцінювала потенціальні загрози і можливості колаборації. Доречно зауважити, що Станіслав Веха не обмежився

виключно репрезентацією поляків, він також торкався ставлення влади до інших національних і релігійних меншин: греко-католиків, євреїв, німців, росіян, які мешкали в Королівстві Польському. Автор акцентує увагу на тому, що зафіксовані російською жандармерією позиції і форми суспільно-політичної активності мешканців Королівства Польського відповідають тим, які акцентувалися в польській історіографії, традиції і національній свідомості. До табору ворогів Російської імперії належала католицька церква, а також польські поміщики, патріотично налаштована молодь, інтелігенція, міщанство, дрібна шляхта і різного роду вільнодумці. Дослідник відзначає, що жандармерія перебільшувала значення антиімперських позицій польського духівництва і поміщиків, натомість недооцінювала роль політичних космополітів (буржуазії, аристократії, німців і євреїв)¹⁶. Автор підкреслює також підозри, які викликали в російських політичних колах польські чиновники. Сумніви щодо їх вірності змушували жандармів висувати твердження, що поляки на службі Російській імперії — то тільки «облудні лицеміри». Відповідно, проводилися інспекційні акції, які призводили до систематичного зменшення участі польських чиновників в адміністрації¹⁷. У праці Веха відтворена шаблонність в оцінках союзників російського панування — селян і міської бідноти, яких не трактували поважно як потенційних союзників російської політики в Королівстві. Автор вказує також на межі русифікаційних впливів в Королівстві Польському, які відзначали самі жандарми в своїх рапортах. Такою межею був «польський дім»: «тут закріпилися національні традиції, підтримувалися польська культура і мова, в родинному домі формувалася і дозрівала національна свідомість»¹⁸.

Якщо Станіслав Вех розглянув образ польського суспільства очима російських жандармів, то в праці Марка Хамота робиться спроба реконструкції власного образу поляків у складі трьох загарбницьких держав за матеріалами публіцистики¹⁹. Автор вказує на цікавий факт, що в публіцистиці XIX ст. часто наводилися закиди щодо вад та слабких сторін поляків з метою виховання рис, які відповідали б новочасним потребам. Тільки на зламі XIX—XX ст., коли значно зросла народно-демократична версія національної свідомості, кількість негативних висловлювань щодо власної спільноти зменшилась²⁰. Історичні дослідження, присвячені питанням польської нації та національної свідомості в період після поділів Речі Посполитої, проаналізовані в спеціальній праці Терези Кулак²¹.

На багаті архівні матеріали спирається дослідження Вацлава Цабана, яке висвітлює службу рекрутів із Королівства Польського в царській армії у 1831–1873 рр.²² Автор відокремив призовдо війська, який мав карний характер, від звичайного, щорічного призову до армії. Відповідаючи на питання: чи призов можна розглядати в контексті системи репресій, Цабан наводить низку аргументів на користь негативної відповіді на нього. За один з основних аргументів править той факт, що призов стосувався передусім селян, на лояльність яких розраховувала Російська імперія. Дослідник підкреслює також, що царська влада після повстання 1831 р. не збільшила терміну служби для рекрутів з Королівства²³.

Цабан відкидає тезу, усталену працями його попередників, згідно з якою Сибір був головним місцем служби польських рекрутів. Він спирається на урядові джерела, з яких випливає, що в означений період поляків посилали до всіх гарнізонів Російської імперії, не

виключаючи Королівства Польського²⁴. Крім того, після січневого повстання царська влада боялася направляти польських рекрутів до Сибіру, де й без того перебувало багато польських засланців, аби не призвести до повстання серед них. Дослідник описує щоденну службу польських рекрутів, механізми їхнього підвищення в царській армії, яка була ефективним інструментом уніфікації: багаторічне перебування в ній польського рекрута призводило до зближення з царською Росією і навіть до втрати польської самоідентифікації.

Заслугують на увагу також дослідження, присвячені проблемам польсько-російських відносин в окремих містах Королівства Польського. У 1990-х рр. з'явилася перша в польській історіографії спроба цілісного аналізу стану шкільної освіти в Любліні в період після повстань²⁵. Автор цього дослідження, Ришард Куха, висвітлив лише ключові питання шкільництва в місті. Він відмовився від порівнянь зі шкільною освітою в інших містах Королівства Польського або на польських землях у складі інших держав. Дослідник виокремив два якісно відмінні етапи в організаційних і програмних перетвореннях шкільництва в Любліні. На першому етапі (1864–1904 рр.) він відзначає відставання у розвиткові мережі урядових шкіл порівняно з освітніми потребами населення. Спроби створення приватних шкіл були невдалі через небажання царської влади співпрацювати в цьому питанні. Нечисленним приватним школам нав'язували обов'язкові програми навчання. То був період підпільної боротьби за збереження дітей і молоді від русифікаційних впливів. Натомість наступний етап (1905–1915 рр.) став періодом більш відвертої боротьби за польську школу, створення шкіл, товариств і організацій, польських за характером і змістом²⁶.

Підбиваючи підсумки, Ришард Куха робить цікаві висновки. Так, він зазначає, що русифікаторська політика царату мимоволі призводила до прискорення розвитку польського шкільництва, яке знаходило вихід у приватній освіті. Крім того, автор підкреслює свідоме використання російським урядом освітньої політики для посилення поділів серед мешканців Любліна: зокрема, цій меті слугували привілеї для православних росіян, а також обмеження можливості навчання в школах для поляків і євреїв. Така політика посилювала взаємну неприязнь між поляками і росіянами.

Згадані вище праці містять багато цінної інформації щодо становища поляків у Королівстві Польському, про напрямки, генезу і результати політики Російської імперії. Але це — лише один бік історії того часу. Існує ще інший — щоденне життя. Цікаві роздуми з цього приводу можна знайти в статті Агати Тушинської²⁷. Дослідниця звертає увагу на повсякдення мешканців Варшави в період 1865–1905 рр. і бачить у ньому ключ до розуміння багатьох питань русифікаційної політики імперії і реакції суспільства на неї. Авторка вбачає елементи русифікації не лише в адміністративних змінах, але і в змінах зовнішнього вигляду міста, у насаджуванні російської архітектури, зміні стилю і вигляду старих будівель. На цей аспект раніше вже звертав особливу увагу Пьотр Пашкевич²⁸.

Специфічною формою регулювання відносин між загарбником і підкореною людністю був хабар. Тушинська вказує на двозначність функції хабарів: з одного боку, вони були чимось на кшталт інструменту «гуманізації» окупаційних стосунків, а отже, засобом суспільного самозахисту. З іншого боку — були чимось нав'язаним, слугували росіянам для поглиблення моральної деградації польського суспільства. Дослідниця

підкреслює, що польсько-російське співіснування у Варшаві було винятковим парадоксом. То були два відмінних суспільства, розділених не лише суперечностями політичних інтересів, але також відчуттям культурної, цивілізаційної і релігійної відокремленості²⁹. При цьому слід пам'ятати, що нелегко провести чітку межу між тим, що є польським і що є російським. Тому дуже складним завданням є з'ясування фактичної ефективності русифікації, а також опору зовнішнім впливам.

Таким чином, дослідження долі поляків у Королівстві Польському набувають багатомірності. Особливу увагу історики приділяють соціальній історії, культурі, повсякденному життю. Зміна акцентів відбувається поряд із запереченням тез, ustalених попередньою історіографією. Увага дослідників зосереджується на аналізі та розумінні політики царської адміністрації щодо поляків, намагання показати спроби адаптації останніх до нових умов життя, нав'язаних Російською Імперією.

Дослідження історії польського населення на «кресах» становлять ще один великий комплекс праць польських істориків. Слід відзначити, що до кінця 1980-х рр. ця проблематика перебувала на маргінесі історичних студій. Сама дефініція «кресів» розкрита в численній науковій літературі³⁰. Останнім часом з'являються спроби створити модель «універсальних» «кресів» шляхом віднесення їх до явищ, що виступають у різних географічних місцях та історичних епохах у взаєминах як національних держав, так і імперій з їхньою периферією³¹.

Доречно з огляду на це згадати працю Генріха Гленбоцького, присвячену «кресам» Російської імперії, під якими автор розуміє не лише загарбані Східні землі Речі Посполитої, але всю периферію, окраїни імперії³². Сама дефініція «кресів» зазвичай пов'язується зі схемою організації простору і функціями периферії й виражає відносини їхньої підпорядкованості. Східні і західні окраїни Російської імперії, без сумніву, мали відмінний характер. Зібрані Гленбоцьким матеріали (в тому числі історіографічні) присвячені окремим моментам з історії відносин Імперії та її окраїн від XVIII ст. Їх об'єднують дві проблеми. Одна — це підкорення, контролювання захоплених територій та еволюція політики Імперії й російського націоналізму. Інша — зміни в свідомості та ідентифікації населення з окраїн, пошуки стратегій поведінки, вибудовування відносин з імперським центром чи способів протиставлення центру. Обидві ці проблеми пов'язує польське питання, яке було ключовим для Східної Європи XIX ст. Дослідник зазначає, що істотним явищем було зіткнення російської держави і молодого російського націоналізму з більш розвинутою польською національною свідомістю. Саме польське питання відіграло роль «ініціатора», що підбувив Російську імперію, кинув виклик не лише владі, але і ширшим групам російського суспільства, вплинув на українців, білорусів, литовців, змусив еліти царської держави шукати нові політичні технології управління «кресами»³³.

Амбіції та обмеження царської політики щодо поляків на території колишнього Великого князівства Литовського, а також у Королівстві Польському на межі XIX і XX ст. стали об'єктом досліджень Лешка Яскевича. У книжці «Царат і справи польські на межі XIX і XX ст.» зібрані тексти, що висвітлюють основний мотив «польської» політики царату, а саме — намагання винайти спосіб зробити з поляків вірнопідданих Росії³⁴. В одному з розділів книги, а також у ранішій статті³⁵ автор аналізує зіткнення поглядів

у справі ефективності адміністративних розпоряджень на литовсько-білоруських кресах імперії. Яскевич наводить приклад постанови міністра внутрішніх справ Івана Горемікіна від 1899 р., де висловлювалася згода на купівлю землі селянами-католиками в Західному краї. Мета такої акції полягала у створенні серед лояльних підданих імперії категорії «росіянина-католика», до якої можна було б зарахувати білоруських і литовських селян. Віленський генерал-губернатор, Віталій Троцький, побачив у цьому загрозу обмеження переходу землі до православних селян і фактичного підриву російського панування на цих територіях. Крім того, губернатор звертав увагу на небезпеку виходу нових землевласників-католиків із селянського стану і їхньої колонізації³⁶.

Яскевич започаткував цікаву дискусію щодо проблеми зіткнення на «кресах» двох націоналізмів: польського і російського. Автор, зокрема, нагадує про нерівноправність сторін у цій суперечці, оскільки «за російським націоналізмом стояла сила імперської держави з її обмежувачим законодавством і засобами примусу»³⁷. Не менш цікавими є роздуми автора щодо намагань росіян прихилити литовську націю на свій бік у змаганнях із поляками, а також польські впливи на пробудження литовської національної свідомості. Дослідник відзначає, що на зламі XIX і XX ст. у російській політиці щодо польського суспільства не сталося принципових змін, не було вироблено нової, оригінальної концепції. Імперія прагнула до просякнення польського населення духом російської державності. Ця політика мала на меті не стільки денационалізацію, скільки нав'язування полякам способу мислення, за якого вони поважали б основи єдності імперії та вірнопідданство³⁸.

На особливу увагу заслуговує доробок краківського дослідника Анджея Новака. Праця «Поляки, росіяни і біси» складається з ряду нарисів, присвячених спробам зрозуміти характер польсько-російських відносин упродовж останніх двохсот років³⁹. У першій частині збірки автор висвітлює історію російської політичної думки у XIX ст. і наводить приклади її практичного втілення на територіях Речі Посполитої, опанованих імперією. Дослідник відзначає, що послідовна боротьба Миколи I з польською культурою на литовсько-руських кресах, а також дії щодо злиття Королівства Польського з іншими територіями імперії проводилися всіма методами — від ліквідації польських вищих шкіл і наукових інституцій до масових переселень поляків з Поділля, Литви і Волині до Сибіру, Кавказу і Заволжя⁴⁰. Значно посилилась антипольська політика царату після повстання 1863 р. Одним із методів боротьби з польським національним рухом була підтримка нових національних рухів на литовсько-білоруських і українських землях. Замислюючись над ефективністю політики «агресивної русифікації», дослідник підкреслює, що вона не завжди приводила до очікуваних результатів⁴¹.

Не менш цікаві роздуми автора щодо намагань генерал-губернатора Бібікова «деполонізувати» населення Наддніпрянської України. Детально аналізуючи меморіал Бібікова від 28 березня 1838 р., Новак виокремлює ще один бік цих починань — корупцію і колаборацію. Ці два елементи були тісно пов'язані між собою. Корупція була прямим шляхом до колаборації. Майже кожен із записаних у меморіалі пунктів, кожен із впроваджених методів боротьби з поляками в Україні громадяни могли обходити⁴². Цікаве й таке спостереження Новака: сам Бібіков не мав жодних антипольських упереджень, на відміну від

Миколи І. Отже, Бібіков не був творцем протипольської стратегії на кресах. Був він лише одним із найважливіших інструментів адміністративної машини царату.

Ще один аспект польсько-російської проблематики XIX і XX ст., який широко висвітлювався в польській історіографії, — питання освіти, польсько-російських наукових контактів, історії польських студентів і професорів в університетах Російської імперії. З-поміж багатьох праць, присвячених цій проблематиці, слід виділити збірку статей «Польские профессора и студенты в университетах России (XIX—начала XX в.)», оскільки вона містить статті польських і російських дослідників і становить свого роду путівник найважливішими аспектами цієї тематики⁴³.

Праця варшавського дослідника Лешека Заштовта, присвячена історії освіти на литовських і руських землях давньої Речі Посполитої в 1832–1864 рр., базується на багатих матеріалах з архівів Петербурга, Вільна, Києва, Варшави⁴⁴. У хронологічному плані це дослідження являє собою логічне продовження праці французького історика Даниєля Бовуа⁴⁵. Автор підкреслює, що період між повстаннями був «першим етапом перетворення всіх давніх земель Великого Князівства Литовського і Правобережної України з кресів Речі Посполитої на європейські креси Російської імперії»⁴⁶. Дослідник намагався представити зміни в сфері освіти на литовсько-руських землях на тлі загальних перетворень, спрямованих на уніфікацію цих територій з Російською імперією. Таким чином, Заштовт розглядає не лише питання, безпосередньо пов'язані з освітньою проблематикою. Автор описує систему державних інституцій, які займалися польською проблемою, і акцентує увагу на тому факті, що русифікацію форсував Микола I, який мав особисті антипольські упередження. Середня школа була своєрідною ареною, де відбувалася боротьба, а також місцем, де особливо виразно проявлялися конфлікти між старим порядком і новими правилами. Автор прагнув представити цивілізаційні зміни на тих територіях, де до 30-х рр. XIX ст. домінувала західна цивілізація з перевагою латинсько-польських елементів, яка потім частково була замінена російськими традиціями і цивілізаційною експансією Імперії.

На увагу заслуговує виділений дослідником «жмудський елемент» у планах послаблення польських впливів у Литві та подільша зміна планів на користь ідеї прихилення на сторону царату литовських селян через «розвиток у них ідеї відокремлення жмудського племені від польської нації»⁴⁷. Подібні тенденції виявляла царська влада щодо білоруських селян під час січневого повстання⁴⁸. Поза сумнівом, така політика посилювала антипольські й антипоміщицькі позиції серед білоруських і литовських селян. Політику центрального управління західними губерніями автор праці характеризує як таку, що вела до цивілізаційної деградації Західного краю. Наприкінці монографії Лешек Заштовт звертає увагу на той факт, що централізація адміністрації тягнула за собою занепад провінційних міст і зростання ролі міст губернських, котрі ставали центрами русифікації. Русифікаційна тенденція відбилася також у зовнішньому вигляді міст: «щоразу менше залишалося слідів давньої Речі Посполитої, щоразу більше ставало будинків, які наслідували архітектуру Москви чи Петербурга»⁴⁹.

Цікава для нас також праця Тадеуша Епштейна, присвячена освіті дітей і молоді в польських поміщицьких родинах на Волині та Поділлі в другій половині XIX ст.⁵⁰ Ця

праця висвітлює домашню освіту, а також навчання дітей поміщиків у середніх і вищих школах на тлі загального становища польських поміщиків у трьох губерніях Південно-Західного краю після Січневого повстання. Особливу увагу привертає розділ, який описує систему домашньої освіти як засіб передачі патріотичних і релігійних традицій, що дозволяв уникати російських елементарних шкіл. Бажаючи уникнути русифікаторських закладів на рівні гімназії, батьки відправляли дітей до менш деполонізованих гімназій в Ризі чи Одесі або за межі Імперії.

Різні аспекти польсько-російської наукової співпраці в першій чверті XIX ст. висвітлює стаття Андрея Новака, розміщена в збірці «Давня і нова Росія»⁵¹. Автор акцентує увагу на питанні: чи можливою була кар'єра для поляка в імперській Росії? Наводячи яскраві приклади Яна Потоцького, Тадеуша Чацького, Йоахіма Лелевеля, дослідник наголошує на значенні політичного контексту питання. «Російський імперіалізм на зламі XVIII і XIX ст., підхоплюючи гасла і зразки європейського просвітництва, програвав тут російському націоналізмові, який народжувався у зіткненні з польським питанням»⁵². За умов активного розвитку російського націоналізму, коли разом з тим не згасли польські прагнення до незалежності, плідна та тривала співпраця вчених обох націй виявилася неможливою.

Тут доречно зазначити, що останнім часом у дослідженнях дедалі більше наголошується цивілізаційна місія поляків для «кресів» і для Російської імперії в цілому⁵³. Так, Ян Цеханович відзначає, що «поляки зробили фантастичний внесок у розвиток російської культури і науки, а може, навіть варто вжити поняття — російської цивілізації»⁵⁴. Поляки були правдивими «співтворцями чужого світу».

Тенденція створення образу «поляка-цивілізатора» особливо сильно виявляється в працях, присвячених засланню поляків до Сибіру, Кавказу та інших місць Російської імперії. Поляки в історії Сибіру — це багатовимірна проблема. Одним із її вимірів є образ засланців-мучеників у різних варіантах і формах. «Чорна» легенда Сибіру широко вживалася в польському суспільно-політичному дискурсі вже в XIX ст. і створювала цікаві метафори, як-от: «льодове пекло», «країна заслання і страждання», «земля каторжників» тощо, на що звернула увагу Зоф'я Трояновичева в цікавій книжці «Сибір романтиків»⁵⁵. Дослідниця виокремила три основні міфи — міф національної спільноти засуджених, міф польського заслання-героя, міф просторів Сибіру як місця мучеництва. Ці міфи завжди були підпорядковані ідеї месіанства. Нічого дивного немає в тому, що така популяризація образу Сибіру була глибоко закорінена в реаліях польського історичного мислення. Така ситуація триває і досі, хоча поступово акценти змінюються. Увага звертається на те, що Сибір в історії та культурі польського народу відіграв не лише драматичну роль. Сибір — це не тільки місце страждань багатьох поколінь поляків, але ще і великий простір, на якому матеріалізувалися результати наукових досліджень, цивілізаторських і освітніх ініціатив, економічної активності. Сибір — це надія на краще життя для сотень польських селян, які з кінця XIX ст. до Першої світової війни емігрували туди, отримуючи ділянки землі. Працювали тут польські купці та ремісники, військові та лікарі, юристи та інженери, прості робітники. Отже, польська присутність у Сибіру — це не тільки мученицька доля, але культурний і економічний внесок у його розвиток.

До кінця 90-х років XX ст. не було опубліковано жодної синтетичної праці, присвяченої історії польських засланців у Сибіру. Слова «Сибір», «каторга», «заслання» з'являлися в книгах і статтях, але ніколи не ставали назвою великої монографії. 1944–1988 рр. не сприяли розвитку досліджень польсько-сибірської проблематики. В той період з'явилися цінні, але присвячені лише окремим аспектам праці⁵⁶. Після 1989 р. у польській історіографії зростає зацікавленість історією поляків у Сибіру. Праці, опубліковані в останній період, базуються на багатих матеріалах з російських архівів, а також уже виданих біографія та антологіях.

Якісно відмінну групу становлять історичні праці, у яких предметом розгляду є індивідуальні долі поляків у Сибіру. Тут слід виокремити доробок Вікторії Слівовської. У 1998 р. вона видала біографічний словник «Польські засланці в Російській імперії в першій половині XIX ст.»⁵⁷. Цей біобібліографічний довідник охоплює 1815–1856 рр. Тут подибуємо близько 2500 біограм засланців, що ґрунтуються на широкій архівній базі. Авторка порівнює судово-слідчі акти з епістолярними і мемуарними джерелами. Такий підхід робить можливим детальне відтворення реалій системи репресій проти представників польського національного руху в Російській імперії. Дослідниця висвітлює найрізноманітніші вироки, які виносили не тільки за участь у повстанні, але й за підозрілі розмови, за читання заборонених книжок, часто за «втечу за кордон» чи за «поширення ненависті до всього російського». Це дозволяє з'ясувати розмах царської системи репресій. Разом з тим, Слівовська зауважила наявність «шпарин» у цій системі, що їх уможливили станова структура імперії, її гігантські розміри та велика відстань від Сибіру до центру. Дана праця дозволяє також простежити долі засланців після відбуття головної частини покарання — на поселенні, де більшість поляків знаходила заняття, які фактично забезпечували їм поважне місце серед місцевої суспільної еліти.

Доповненням цієї праці стала також підготовлена Вікторією Слівовською книжка — «Сибір в житті і пам'яті Гейшторів — засланців політичних», створена на основі нотаток Якоба Гейштора, організатора партії «білих» на забраних польських землях, заарештованого 31 липня 1963 р. у Вільні⁵⁸. Хронологічно цей том становить продовження попередньої праці, оскільки охоплює долі засланців після Січневого повстання.

Не менш цікавою є остання праця дослідниці — книга «Утечі з Сибіру», де Слівовська висвітлює систему репресій щодо політичних опонентів Російської імперії і намагання польських засланців у Сибіру вирватися з неволі⁵⁹. Авторка відзначає, що ставлення спільноти засланців до втікачів і бунтівників було скоріше негативне, ніж співчутливе. Тут показано також бюрократичний хаос в імперії і нездатність системи «порахувати» своїх в'язнів, перетворення втеч із сенсації на звичайну справу та невід'ємний елемент життя засланців. У цьому дослідженні, як і в інших працях Слівовської, переважає зацікавлення конкретними людськими долями. Система репресій показується через їхній людський вимір: ламання кар'єр, родинні трагедії, особисті драми.

Російську імперію і місце поляків у ній крізь призму вироків, слідств і покарань розглядає також інша дослідниця, Елжбета Качиньська, авторка першої польської спроби цілісного викладу теми заслань до Сибіру в XIX ст.⁶⁰ Тут російська система каторги і заслань подається в загальному суспільному і політичному контексті, стосовно всіх

засланців, а не тільки поляків. Качинська звертає увагу на відсталість карної системи царської держави порівняно з європейськими країнами XIX ст., а також підкреслює роль Сибіру як «в'язниці без даху».

Елжбета Качинська є також авторкою ґрунтовного вступу до збірки «Заслання і каторга у Сибіру в історії поляків 1815–1914 років»⁶¹. Підбиваючи підсумки, Качинська зазначає, що Сибір слід розглядати на тлі умов, що панували в Росії. Щоб оцінити систему заслань належним чином, треба дослідити її еволюцію. Не можна також, на думку авторки, однозначно покладатися на «чорну» версію історії Сибіру, оскільки дійсність була набагато складнішою.

Логічним продовженням згаданих вище досліджень поляків у Сибіру та карної системи в суспільно-політичному контексті є робота Францішека Новіньського «Поляки у Східному Сибіру. Засланці політичні в період після повстань»⁶². Автор детально описує історію польських заслань 1831–1856 рр. на території, обмеженої Східним Сибіром. Дослідник намагався змалювати якомога повніший образ життя польських засланців. Важливим є висновок Новіньського про те, що масові заслання поляків у XIX ст. не призвели до жодних змін існуючої в Росії карної системи. Не створено було ні спеціальних інституцій, ні окремої юридичної системи. Політика заслань була пов'язана із загальною політикою Росії щодо Сибіру. Заслання, окрім покарання, являли собою ще й чинник прискорення колонізації Сибіру. Автор підкреслює, що така політика забезпечувала ізоляцію небезпечних людей від суспільства, але її метою не було фізичне знищення засланих⁶³. Цей висновок дослідника суперечить спробам представити систему заслань в Радянському Союзі як продовження традицій Російської імперії. Новіньський відзначає також, що життя польських засланців коливалося між офіційними приписами та певною толерантністю з боку місцевої адміністрації. Така ситуація дозволяла полякам обходити систему і, незважаючи на заборони і обмеження, займатися різними видами економічної, освітньої та культурної діяльності.

До цього часу історики мало займалися питанням внеску польських засланців у культурний розвиток Сибіру. Ця проблематика переважно була маргіальною. В останні роки дослідники намагаються заповнити наявні прогалини. В цьому контексті слід згадати працю Барбари Єндриховської, де представлені сфери активності польських засланців за Уралом у 1830–1883 рр.⁶⁴ Намагаючись змінити стереотипний образ поляка-засланця XIX ст., дослідниця показує його не як пригнобленого каторжника без надії, а як людину, поєднану з групою інших засланців, свідому необхідності «використання того часу і років з користю». Авторка відзначає, що активність поляків в їхньому сибірському житті була не епізодичною, а засобом гідного життя у період заслання. Єндриховська детально розглядає різні аспекти педагогічної діяльності поляків у Сибіру. Вона відзначає, що засланці навчали не лише місцеве населення, але і присвячували певний час своїм товаришам, що дозволило засланням-студентам завершити перерване навчання⁶⁵. Підбиваючи підсумки, дослідниця вказує на почесне місце польських засланців серед вчителів і викладачів на сибірських землях у XIX ст., а також їхній внесок у розвиток Сибіру.

Зростання зацікавленості польських вчених у польсько-сибірській тематиці яскраво ілюструє збірка «Сибір в історії та культурі польської нації»⁶⁶. Праці, що містяться тут, охоплюють період в кількесот років, починаючи від заслань XVII та XVIII ст. і проблематики XIX і XX ст., до драматичних доль поляків у Радянському Союзі. Написані ці праці істориками, політологами, соціологами, психологами. Тут розміщені статті Вікторії Слівовської, Елжбети Качиньської, Антонія Кучиньського, Францішека Новиньського та ін. Таким чином, у сучасній польській історіографії проблематика заслань у Сибір з'являється в різних контекстах, не тільки в своєму «мученицькому» аспекті, але також у суспільно-політичному і культурному.

Підбиваючи підсумки і характеризуючи позиції сучасної польської історіографії щодо питань долі поляків в Російській імперії, слід наголосити на деяких основних тенденціях. Видані останніми роками праці показують історію польського суспільства в царській Росії під різними кутами зору. Щодо попередньої історіографічної традиції сучасні дослідження польсько-російської проблематики кінця XVIII — початку XX ст. демонструють нові акценти і підходи до самих досліджень. У сучасній польській історіографії відносно мало уваги присвячено повстанням і підпільному опорі, але набагато більше місця приділяється спробам розуміння політики царської адміністрації щодо Королівства Польського і «кресів», її щоденному функціонуванню і взаємодії із польським населенням. З'являються праці, присвячені не тільки опору русифікаційним акціям російської адміністрації, але і намаганням пристосуватися до нових реалій життя. Особливо важливим є питання, де проводити межу між пристосуванням і колаборацією.

Однак досі слабо представлені дослідження історії поляків глибинної частини царської Росії, тих із них, що виїжджали на Схід добровільно, сподіваючись на поліпшення умов життя. Одним із перспективних напрямків подальшої роботи над проблемою залишається вивчення ставлення пересічного поляка до чужої влади, яка, проте, була владою держави, в якій мусив жити він та його нащадки. Залишається також необхідність проведення порівняльних досліджень становища поляків з різних частин імперії (Королівства Польського, Литви, України, Білорусі). На цьому тлі особливо виразно виглядає необхідність розвитку спільних досліджень російських, українських, білоруських, литовських, польських істориків, які б дозволили більш детально вивчити цю проблему.

---

¹ Аналіз ставлення польської історіографії XIX—XX ст. до російської проблематики можна знайти в таких працях польських авторів: *Filipowicz M. Wobec Rosji. Studia z dziejów historiografii polskiej od konca XIX wieku po II wojnę światową.* — Lublin, 2000; *Wierzbicki A. Groźni i wielcy. Polska myśl historyczna XIX i XX wieku wobec rosyjskiej despotii.* — Warszawa, 2001; *Grabski A. F. Orientacje polskiej myśli historycznej. Studia i rozważania.* — Warszawa, 1972; *tenże, Perspektywy przeszłości. Studia i szkice historiozoficzne.* — Lublin, 1983; *Kształty historii.* — Łódź, 1985; *Maternicki J. Idee i postawy. Historia i historycy polscy 1914–1918. Studium historiogra-*

ficzne. — Warszawa, 1975; *tenże*, Kultura historyczna dawna i współczesna. Studia i szkice. — Warszawa, 1979; *tenże*, Historiografia i kultura historyczna. Studia i szkice. — T. 1–2. — Warszawa, 1990 та інші.

² Для ознайомлення з польською історіографією доби ПНР див.: *Stobiecki R.* Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna... ale skomplikowana. Studia i szkice. — Warszawa, 2007.

³ *Losy Polaków w XIX–XX w.* Studia ofiarowane Stefanowi Kieniewiczowi/Pod red. B. Grochulskiej, J. Skowronka. — Warszawa, 1987.

⁴ *Bazyłow L.* Polacy w Petersburgu. — Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1984.

⁵ *Kaczyńska E.* Ludzie ukarani. Więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815–1914. — Warszawa, 1989.

⁶ *Kaczyńska E.* Ludzie ukarani. Więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815–1914. — Warszawa, 1989. — S. 469–479.

⁷ *Szwarc A.* Od Wielopolskiego do Stronnictwa Polityki Realnej. Zwolennicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej (1864–1905). — Warszawa, 1990. Див. також: *Szwarc A.* Pod obcą władzą 1795–1864. — Warszawa, 1997.

⁸ *Szwarc A.* Od Wielopolskiego do Stronnictwa Polityki Realnej. Zwolennicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej (1864–1905). — Warszawa, 1990. — S. 303.

⁹ *Chwalba A.* Polacy w służbie Moskali. — Warszawa–Kraków, 1999.

¹⁰ *Chwalba A.* Polacy w służbie Moskali. — Warszawa–Kraków, 1999. — S. 223–224.

¹¹ Там само. — S. 235.

¹² Там само. — S. 228.

¹³ *Micińska M.* Zdrada, córka nocy. Pojęcie zdrady narodowej w świadomości Polaków w latach 1861–1914. — Warszawa, 1998.

¹⁴ Там само. — S. 338.

¹⁵ *Wiech S.* Społeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866–1896). — Kielce, 2002.

¹⁶ Там само. — S. 393.

¹⁷ Там само. — S. 238–240.

¹⁸ Там само. — S. 398.

¹⁹ *Chamot M.* Entuzjazm i zwątpienie. Obraz Polaków w wybranej publicystyce prasowej trzech zaborów w latach 1864–1914. — Toruń, 2003.

²⁰ Див. збірку статей, присвячених формуванню польської національної свідомості, а також впливам політики держав-загарбників на польське суспільство: *Przemiany formuły polskości w drugiej połowie XIX wieku*/Pod red. J. Maciejewskiego. — Łódź, 1999; *Na przelomie stuleci. Naród-Kościół-Państwo w XIX i XX wieku*/Pod red. M. Piotrowskiego. — Lublin, 1997; *Wybory wartości. Inteligencja polska u schyłku XIX i na początku XX wieku*/Pod red. E. Reklajtis. — Lublin, 1996.

²¹ *Kulak T.* Naród i narodowość polska lat 1795–1945 w badaniach historycznych/Pol-ska myśl polityczna XIX i XX wieku/Под red. W. Wrzesińskiego. — T. VIII: Polska — Polacy — mniejszości narodowe. — Wrocław, 1992. — S. 7–29.

²² *Caban W.* Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831–1873. — Warszawa, 2001; *tenże*, Pobór rekruta z Królestwa Polskiego do armii

carskiej po upadku powstania styczniowego. Sposób na unifikację czy system represji?/Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. Studia i materiały/Pod red. A. Szwarca i P. Wieczorkiewicza. — Warszawa, 2002. — S. 33–40.

²³ Caban W. Pobór rekruta z Królestwa Polskiego do armii carskiej po upadku powstania styczniowego. Sposób na unifikację czy system represji? — Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. Studia i materiały/Red. A. Szwarz i P. Wieczorkiewicza. — Warszawa, 2002. — S. 34–39.

²⁴ Див. також: *Piwniczki G.* Polscy wojskowi i zesłańcy w carskiej armii na Kaukazie w XIX i na początku XX wieku. — Toruń, 2001.

²⁵ Kucha R. Szkolnictwo Lublina u latach 1864–1915. Zarys dziejów. — Lublin, 1995.

²⁶ Там само. — S. 313.

²⁷ *Tuszyńska A.* W oczach Polaków. Polacy i Rosjanie. Życie codzienne w Warszawie w latach 1865–1905/Przemiany formuły polskości w drugiej połowie XIX w./Pod red. J. Maciejewskiego. — Łódź, 1999. — S. 119–133.

²⁸ *Paszkievicz P.* Pod berłem Romanowów. Sztuka rosyjska w Warszawie 1815–1915. — Warszawa, 1991.

²⁹ *Tuszyńska A.* W oczach Polaków. Polacy i Rosjanie. Życie codzienne w Warszawie w latach 1865–1905/Przemiany formuły polskości w drugiej połowie XIX w./Pod. red. J. Maciejewskiego. — Łódź, 1999. — S. 129–130.

³⁰ *Dylałgowa H.* Koniec Rzeczypospolitej. Granica wschodnia w świadomości Polaków XIX i XX w. Kilka refleksji historycznych//Przegląd Wschodni. — 1992/1993. — T. II. — Z. 4 (8). — S. 915–919.; *Kieniewicz S.* Kresy. Przemiany terminologiczne w perspektywie dziejowej//Przegląd Wschodni. — 1991. — T. I. — Z. 1. — S. 3–13; *пій проблеми присвячений окремих том сепії: Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. — T. 6: Między Polską etniczną a historyczną/Pod red. W. Wrzesińskiego. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1988.*

³¹ *Koter M.* Kresy państwowe — geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografii politycznej//Kresy — pojęcie i rzeczywistość. Zbiór studiów/Pod red. K. Handke. — Warszawa, 1997. — S. 9–52.

³² *Głębocki H.* Kresy Imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII–XXI). — Kraków, 2006.

³³ Там само. — S. 11–12.

³⁴ *Jaśkiewicz L.* Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX wieku. — Pułtusk, 2001.

³⁵ *Jaśkiewicz L.* Polskość i katolicyzm na Białorusi w świetle raportów gubernatorów rosyjskich z przełomu XIX–XX wieku/Oblicza Wschodu w kulturze polskiej/Pod red. G. Kotlarskiego i M. Figury. — Poznań, 1999. — S. 63–76.

³⁶ *Jaśkiewicz L.* Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX wieku. — Pułtusk, 2001. — S. 116–117.

³⁷ *Nowak A.* Od imperium do imperium: spojrzenia na historię Europy wschodniej. — Kraków; Warszawa, 2004. — S. 138.

³⁸ *Jaśkiewicz L.* Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX wieku. — Pułtusk, 2001. — S. 50.

³⁹ *Nowak A.* Polacy, Rosjanie i Biesy. Studia i szkice historyczne z XIX i XX wieku. — Kraków, 1998.

- ⁴⁰ Там само. — S. 18.
- ⁴¹ *Nowak A.* Polacy, Rosjanie i Biesy. Studia i szkice historyczne z XIX i XX wieku. — Kraków, 1998. — S. 21.
- ⁴² Там само. — S. 37.
- ⁴³ *Польские профессора и студенты в университетах России (XIX—начало XX в.)*/Под. ред. Ю. Бардаха В. Дьякова, А. Иванова. — Варшава, 1995.
- ⁴⁴ *Zasztowt L.* Kresy 1832 — 1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1997.
- ⁴⁵ *Beauvois D.* Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich: 1803–1832. — T. I.: Uniwersytet Wileński; T. II: Szkoły podstawowe i średnie. — Rzym; Lublin, 1991.
- ⁴⁶ *Zasztowt L.* Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1997. — S. 365.
- ⁴⁷ Там само. — S. 249.
- ⁴⁸ *Zasztowt L.* Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1997. — S. 359.
- ⁴⁹ Там само. — S. 366.
- ⁵⁰ *Epsztein T.* Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX w. — Warszawa, 1998.
- ⁵¹ *Nowak A.* Imperializm, nacjonalizm i historia: refleksje nad politycznym i ideowym kontekstem polsko-rosyjskiej współpracy naukowej w pierwszej ćwierci XIX wieku//Dawna a nowa Rosja (z doświadczeń transformacji ustrojowej)/Pod red. R. Jurkowskiego i N. Kasparka. — Warszawa, 2002. — S. 299–314.
- ⁵² *Nowak A.* Imperializm, nacjonalizm i historia: refleksje nad politycznym i ideowym kontekstem polsko-rosyjskiej współpracy naukowej w pierwszej ćwierci XIX wieku//Dawna a nowa Rosja (z doświadczeń transformacji ustrojowej)/Pod red. R. Jurkowskiego i N. Kasparka. — Warszawa, 2002. — S. 311.
- ⁵³ Див.: *Kijas A.* Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku: słownik biograficzny. — Poznań, 2000. Автор акцентує увагу на значному вкладі поляків у культурно-цивілізаційний розвиток Росії і наводить бібліографію найважливіших праць із цієї проблематики.
- ⁵⁴ *Ciechanowicz J.* Twórcy cudzego światła. — Toronto; Wilno, 1996. — С. 32. Див. також інші праці автора: *Na styku cywilizacji.* — Wilno; Rzeszów, 1997; *W bezkresach Eurazji. Uczeni polscy w imperium rosyjskim.* — Rzeszów, 1997.
- ⁵⁵ *Trojanowiczowa Z.* Sybir romantyków. — Kraków, 1992.
- ⁵⁶ *Kuczyński A.* Syberyjskie szlaki. — Wrocław, 1972.; *Skok H.* Polacy nad Bajkałem. — Warszawa, 1974; *Bazyłow L.* Syberia. — Warszawa, 1975; *Łukawski Z.* Historia Syberii. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1981.
- ⁵⁷ *Śliwowska W.* Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej Polowie XIX wieku: słownik biograficzny. — Warszawa, 1998.
- ⁵⁸ *Śliwowska W.* Syberia w życiu i pamięci Gieysztorów — zesłańców postyczniowych: Wilno, Sybir, Wiatka. — Warszawa, 2000.
- ⁵⁹ *Śliwowska W.* Ucieczki z Sybiru. — Warszawa, 2005.
- ⁶⁰ *Kaczyńska E.* Syberia: największe więzienie świata (1815–1914). — Warszawa, 1991.
- ⁶¹ *Zesłanie i katorga na Syberii w dziejach polaków 1815–1914*/Red. Anna Brus, Elżbieta Kaczyńska, Wiktoria Śliwowska. — Warszawa, 1992.

⁶² *Nowiński F.* Polacy na Syberii Wschodniej. Zesłańcy polityczni w okresie między-powstaniowym. — Gdańsk, 1995.

⁶³ *Nowiński F.* Polacy na Syberii Wschodniej. Zesłańcy polityczni w okresie między-powstaniowym. — Gdańsk, 1995. —ч S. 71.

⁶⁴ *Jedzychowska B.* Polscy zesłańcy na Syberii 1830—1883. Działalność pedagogiczna, oświatowa i kulturalna. — Wrocław, 2000.

⁶⁵ *Jedzychowska B.* Polscy zesłańcy na Syberii 1830—1883. Działalność pedagogiczna, oświatowa i kulturalna. — Wrocław, 2000. — S. 61.

⁶⁶ *Syberia w historii i kulturze narodu polskiego/*Pod red. A. Kuczyńskiego. — Wrocław, 1998.